

A HÉBER NYELV OKTATÁSA A 17. SZÁZADI EVANGÉLIKUS ISKOLÁKBAN

Csepregi Zoltán

Evangélikus Hittudományi Egyetem
tanszékvezető egyetemi tanár
E-mail: zoltan.csepregi@lutheran.hu

DOI: 10.56037/978-963-380-281-6.11

A reformáció oktatási programja Magyarországra is közvetlenül hatott: a hazai középiskolákban megjelent a bibliai nyelvek tanítása, ám a 17. századra ez a lendület az evangélikusoknál megtört. Ez az időszak a református iskolákban a héber tanulmányok népszerűségét hozta el. A német egyetemek között elsősorban Wittenbergben találunk hasonló adatokat. Ennek a virágzásnak a hazai evangélikus iskolákban azonban nem látni párhuzamát, sőt a héber itt kiszorul a tantervből, és a humanista érdeklődés a klasszikus antikvitás megismerésére korlátozódik. A változást az emigrációból hazatérő pedagógusok hozták el 1681 után, hogy azután a 18. századra újra evidencia legyen a héber nyelv megbecsülése.

Kulcsszavak: evangélikus oktatás / héber nyelv / Wittenberg / üdvözlővers / iskoladráma

THE TEACHING OF HEBREW IN 17TH CENTURY LUTHERAN SCHOOLS

The educational programme of the Reformation had a direct impact on Hungary: the teaching of Hebrew was introduced in Hungarian schools, but by the 17th century, this momentum was broken in Lutheran institutions. Hebrew studies were popular in Reformed schools at this time. Among German universities, Wittenberg shows evidence of the same. However, there is no parallel to this flourishing in the Lutheran schools in Hungary of the same era, where Hebrew is excluded from the curriculum, and humanistic interest is limited to the study of classical antiquity. The change was brought about by teachers returning from emigration after 1681, so that by the 18th century the appreciation of Hebrew was once again widespread.

Keywords: Lutheran education / Hebrew language / Wittenberg / greeting poem / school drama

A reformáció oktatási programja Magyarországra is hatott: hazai középiskoláinkban is megjelent a bibliai nyelvek tanítása, ám a 17. századra ez a lendület az evangélikusoknál megtört.¹ A református iskolázástól eltérően a tantervekben itt csak a klasszikus antik műveltség maradt. A változást az emigrációból hazatérő pedagógusok hozták el 1681 után, hogy azután a 18. századra újra evidencia legyen a héber nyelvórák megbecsülése.

Biztató kezdetek a 16. században

A reformáció oktatási programja idén ugyancsak ötszáz éves jubileumot ünnepel: Martin Luthernek a *Keresztény iskolák felállítása* című irata 1524-ben jelent meg. Ebben a művében foglalkozik először rendszeresen az oktatás kérdésével, hitet téve a Philipp Melanchthon-féle humanista iskolareform mellett:

„Igen, mondod Te újból, lehet, hogy valóban szükségünk van iskolákra, de mi hasznunk a latin, a görög és a héber nyelvből és a szabad művészetek tanításából? Nem taníthatnánk-e csak németül a Bibliát és Isten igéjét, ami elegendő az üdvösségre? Válaszom: igen sajnos, jól tudom, hogy nekünk, németeknek örökre barmoknak és buta tulkoknak kell lennünk, és ezt bizony meg is érdemeljük. [...] Megvetjük a szabad művészeteket és a nyelveket, amelyek nemhogy kárunkra, hanem nagyobb díszünkre, hasznunkra, tisztességünkre és épülésünkre szolgálnak, mert hisz azok segítségével megérthetjük a Szentírást és irányíthatjuk a világi kormányzást. [...] Hát nem méltán neveznek-e bennünket ezért német bolondoknak és barmoknak?”²

Első hazai protestáns hebraistáknak a Trencsén vármegyei Klacsánban született Nicolaus Colacinatust (+1583) szokták tartani, aki egy bő évtizedig állt különféle iskolák élén (Privigyé 1570, Zsolna 1573–1579, Mosóc 1580–1582, Trencsén 1582–1583), és egy egész generációt oktatott a szent nyelvekre. Colacinatus ugyan egy latin levélen és egy latin üdvözlőversen kívül semmit nem hagyott ránk, de tizenégy tanítványa is megemlékezik róla későbbi ordinációs önéletrajzában, fenntartva a szlovák származású hebraista hírnevét.³ Más források hiányában a magyarországi

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K–145896 számú témapályázata támogatta.

² LVM 4: 170. o. A latin, a görög és a héber viszonyához lásd még: LVM 8: 180. o. (1040): „Igaz hát a mondás: a héber a forrás kútfejéből isznak, a görögök a forrás táplálta csermelyből, a latinok pedig a pocsolyából.” Vö. WA.TR 3: 243 (3271a): „Ideo recte dixerunt Ebreos ex fontibus bibere, Graecos ex rivulis, Latinos autem ex lacunis.”

³ CSEPREGI 2015, 114., 116., 120. o.; RMNY 1: 611(84); RMSZ I: 145.

művelődéstörténeti kutatás már háromszáz éve támaszkodik az ordinációs anyakönyvekben fennmaradt szórványos iskolázási és életrajzi adatokra; Colacinatus is ilyen információknak köszönhetően került be a lexikonokba.

Valamivel ugyan idősebb nála, de „gyüttment” volta miatt inkább kiszorul az érdeklődés rivaldafényéből a strassburgi Abraham Schremmel, aki 1567-től Besztercebányán, 1575-től Selmecbányán, 1578-tól Galgócon és végül 1583–1584-ben Sopronban állt az iskola élén. Schremmel működéséről már nemcsak a tanítványi visszaemlékezések tanúskodnak, hanem az egyes iskolákban követett tantervei is részben fennmaradtak. Ezekből látni, hogy a héber nyelv oktatása a reformáció humanista iskolareformjának megfelelően mindenütt szerepelt a gimnáziumi tananyagban.⁴ Schremmel hatásának legékezebb bizonyítéka az, hogy példáját utódai is követték, így a héber nyelv az ő távozása után is része maradt például a selmecbányai tantervnek.⁵

Szét tartó fejlődés a felekezeti iskolákban

A 17. század a református iskolákban a héber tanulmányoknak addig nem tapasztalt népszerűségét hozta el. Ezt a jelenséget Zsengellér József a héber nyelv „teológiai és érzelmi pozíciójával” magyarázza, a hébert tekintették ugyanis az elsődleges szent nyelvnek. Az akadémiai peregrinációban különösen a holland egyetemeken alakult ki a hebraisztika kultusza. Ezt a kiemelt szerepet erősítették a magyar reformátusok körében a 17. századi héber–magyar rokonítási elméletek is.⁶

Ennek a virágzásnak a hazai evangélikus iskolákban nem látni párhuzamát, sőt inkább arról szólnak az adatok, hogy a héber itt kiszorul a tantervből, és a humanista érdeklődés a klasszikus antikvitás megismerésére korlátozódik. A besztercebányai és selmecbányai iskolákból fennmaradt 17. századi tanrendekben héberóra már egyáltalán nem szerepel.⁷ De nemcsak hiányoznak itt az adatok a 17. századi héberoktatás nyomait kutatva, hanem belebotlunk kifejezetten negatív jelzésekbe is. Breznyik János a saját parafrázisában idéz egy 1657-es selmecbányai jegyzőkönyvet azzal kapcsolatban, hogy az iskola élére Szepesváraljáról újonnan meghívott, alább

⁴ BREZNYIK 1883, I: 313–318., 343–345. o.; CSEPREGI 2015, 125. o.; PAYR 1917, 142–143. o.; ROSENAUER 1876, 29–33. o.

⁵ BREZNYIK 1883, I: 281–282., 313–318. o.

⁶ ZSENGELLÉR 2017; ZSENGELLÉR 2023b.

⁷ Az 1617-es és az 1661-es besztercebányai tanrend: Evangélikus Országos Levéltár (Budapest), Archivum generalis ecclesiae (AGE), V.49: 10–11, 30–31. Az 1620-es selmecbányai tanrend: BREZNYIK 1883, 2: 86–88. o. A 17. századi soproni tanrend: MÜLLNER 1857, 47. o.

még említésre kerülő Valentin Perack (1619–1681)⁸ a héber nyelvet is elő kívánta adni: „...de a scholarchák azon felakadtak; kár avval, mondák, a tanulókat fársz-tani s e miatt mást elmulasztani, a selmeci iskola nem egyetem.”⁹ A héber–magyar nyelvrokonság motiváló ereje a német–szlovák Selmecebányán nyilvánvalóan nem játszott túl nagy szerepet.

Ha hiányzik is a héber az iskolai órarendekből, valamelyes nyelvi stúdiumokat mégis feltételeznünk kell, mert látni, hogy a külföldi peregrinációra induló és a német egyetemeken a bibliai exegézist hallgató diákok nem teljesen felkészületlenül hagyták el hazájukat. Mivel rendelkezésre álltak ebben a tárgyban is iskolázott tanárok (mint a már említett Perack, aki kész is lett volna ezt az órarendbe illeszteni), vagy szinte bárki, aki több év tanulás után magiszteri fokozattal tért haza külföldről, valószínűnek látszik, hogy az érdeklődő diákok magánórákat vettek, és így pallérozták magukat egyetemi tanulmányaik küszöbén. A legtöbb esetben azonosítható is, hogy a wittenbergi egyetemen kitűnő magyarországi hebraistákat ki vezette be még odahaza a szent nyelv alapjaiba, mert mindegyikük környezetében feltűnik egy potenciális magántanár. A fizetős magánóra (privatissimum) pedig ekkoriban hozzátartozott mind a középfokú, mind a felsőfokú oktatás mindennapjaihoz, és komoly mértékben járult hozzá akár az ünnepeelt professzorok jövedelméhez is.

A peregrináció hatása: héber üdvözlőversek és albumbejegyzések

Említettem, hogy a 17. századi Európában főként Hollandiában, illetve Magyarországon főleg református közegben tartották nagy becsben a héber nyelvtanulást. Az evangélikus diákokat vonzó német egyetemek között elsősorban Wittenbergben találunk hasonló adatokat. Magyarországi diákok héber nyelvű üdvözlőverseit vizsgálva itt két korszak rajzolódik ki: az 1600 körüli évek és az 1649-et követő időszak.¹⁰ A korábbi most – az evangélikus oktatást vizsgálva – figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen ezek a versek Wittenbergben tanuló református diákok közegében születtek.¹¹

A század közepén viszont olyan személyeket találunk a wittenbergi üdvözlőversek szerzői és címzettjei között, akik az egyik fénykorát élő hazai evangélikus oktatás iskoláiban pallérozódtak, ám héberül, mint említettem, valószínűleg csak magánúton tanulhattak meg. Olyan személyek szerepelnek a szerzői névsorban, mint Hiob

⁸ ELEM II/3: 438; RMSZ I: 617.

⁹ BREZNYIK 1883, 2: 94. o.

¹⁰ JUHÁSZ 2021a, 95–99. o.; ZSENGELLÉR 2023a, 13–14. o.; 2023b, 34. o.

¹¹ JUHÁSZ 2021a, 111–117. o.; 2023, 75–76. o.

Zabler (1628–1664),¹² Valentin Perack,¹³ Johannes Kemmel (1636–1685),¹⁴ Andreas Pilarik,¹⁵ Stephan Pilarik (1647–1710, később püspök),¹⁶ Johannes Murgaschius,¹⁷ Georg Friedrich Magnus (1645–1698),¹⁸ a címzettek között pedig Kótay János,¹⁹ Andreas Thann²⁰ és Thomas Steller (1640–1715).²¹

Mivel az egyik, három héber üdvözlőverset is tartalmazó wittenbergi alkalmi nyomtatvány címe félreértésekhez vezetett a szakirodalomban, ideje ennek adatait tisztázni. A teljes eredeti címlap így olvasható:

Applausus Votivus Quo Honores in Philosophia summos, Rectore Magnifico Viro Nobilissimo, Amplissimo, Excellentissimoque, Dn. CHRISTIANO TRENTSCHIO Hayna-Mysnico, Logices & Metaphysices Professore Publico longe celeberrimo, A Brabeuta Decano Spectabili Viro Praecellentissimo & Praeclarissimo Dn. M. SIMONE FRIDERICO FRENZELIO Cotbusio Lusato, Amplissimae Facultatis Philosophicae Adjuncto meritissimo, Viro Juveni Pie & Doctissime Erudito Dn. THOMAE STELLERO Slaboscheno-Hungaro, S. S. Theol. Cultori industrio p. t. Celebris Gymnasii Novi soliensis Conrectori fidelissimo, absentis, Solemni ritu summâ cum laude In Illustri Wittebergensi Academia Anno M. DC. LXIIX. Die XV. Octob. collatos Felices esse jubent Praeceptores, Fautores, Amici & Conterranei. Wittebergae Typis Johannis Hake Anno 1668.²²

A pontos fordítást itt mellőzve, csupán a legfontosabb információkat összefoglalva: Christian Trentsch (1605–1677) rektorsága alatt Simon Friedrich Frenzel (1636–1679), a bölcsészeti fakultás dékánja 1668. október 15-én távollétében summa cum laude minősítéssel magiszteri fokozatot adományozott a nagyszlabosi Thomas Stellernek, aki jelenleg a beszercebányai gimnázium konrektora. Tizennégy tanára, valamint tizennyolc barátja és honfitársa ebben a füzetben gyűjtötték össze Steller-

¹² ELEM II/3: 667; RMK III: 1733; RMSZ I: 911; VD17 32:648395F.

¹³ RMK III: 1761.

¹⁴ ELEM II/3: 270; RMK III: 2103; RMSZ I: 417; VD17 14:062604Y.

¹⁵ RMK III: 2448; RMSZ I: 629.

¹⁶ ELEM II/4; RMK III: 2448; RMSZ I: 631.

¹⁷ ELEM II/4; RMK III: 2448; RMSZ I: 559.

¹⁸ RMK III: 2452; RMSZ I: 508; VD17 7:681556F, 14:691595C.

¹⁹ ELEM II/1: 521; RMK III: 1733; RMSZ I: 449; VD17 32:648395F.

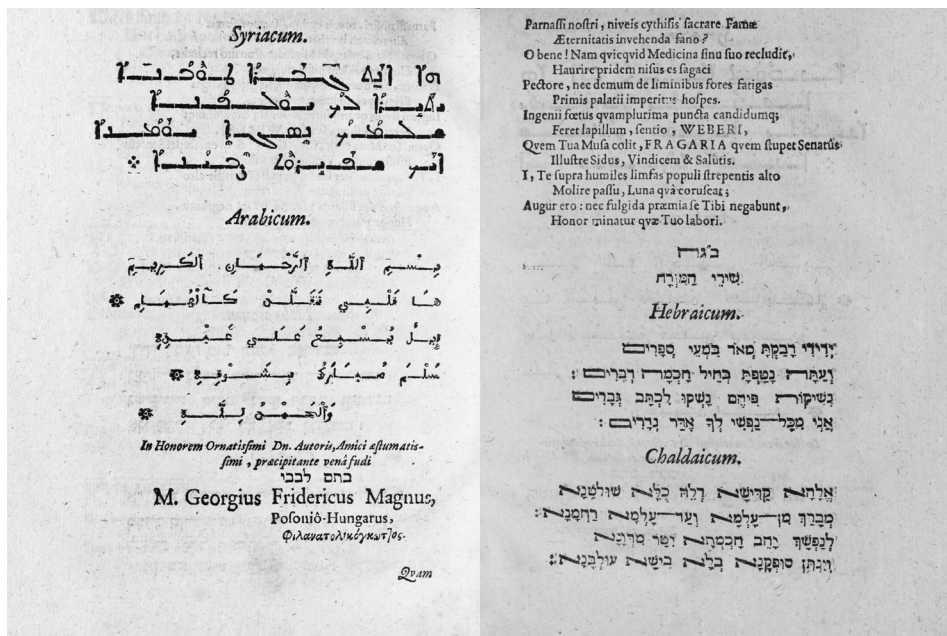
²⁰ ELEM II/3: 602; RMK III: 2103; RMSZ I: 823; VD17 14:062604Y.

²¹ ELEM II/4; RMK III: 2448; RMSZ I: 752.

²² RMK III: 2448.

nek szóló üdvözlőverseiket. Vagyis a versek címzettje minden egyéb állítás dacára²³ nem a rektor Trentsch, akinek neve itt (ablatívusban!) elsősorban időhatározóul szolgál, hanem az ünnepelt Steller (datívusban!), akinek pár évvel később Európa-szerte még nagyobb ünneplésben lesz majd része mint frissen szabadult gályarabnak.

Egy másik wittenbergi egyetemi kiadvány ugyanebből az évből azért érdemes megkülönböztetett figyelmünkre, mert ebben a pozsonyi Georg Friedrich Magnus, aki magát aláírásában a keleti nyelvek kedvelőjeként jelöli meg (philanatoklógóttos), négy üdvözlőversben is köszönti orvosdoktori fokozatot szerzett honfitársát, a beszercebányai Samuel Kochmaistert,²⁴ mégpedig héberül, arámul, szírül és arabul.²⁵

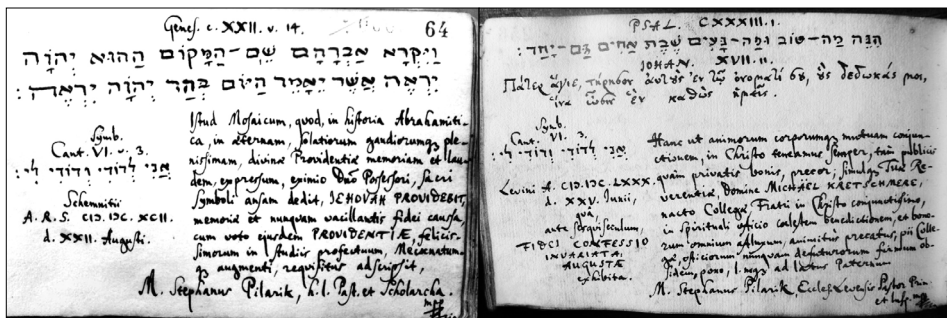

De nemcsak a wittenbergi üdvözlőversek jelzik a héber stúdiumok feltámadását az evangélikus oktatásban. Ez a változás hasonló nyomot hagy a diákok emlékkönyveiben, az ún. *album amicorum*okban.

²³ ZSENGELLÉR 2012, 348. o.; 2023a, 14. o. Juhász Szandra alapvetően jól azonosítja a címzett személyét, de azután mások tekintélye elbizonytalanítja: JUHÁSZ 2021a, 98., 107–110. o.; 2023, 77–78. o.

²⁴ RMSZ I: 438.

²⁵ RMK III: 2452; VD17 7:681556E, 14:691595C.

A Szegedi Tudományegyetem adatbázisa (*Inscriptiones Alborum Amicorum*, IAA) háromszázötvennégy darab 17. századi héber nyelvű albumbejegyzést tart számon, amelyek elemzését Juhász Szandra végezte el.²⁶ Ugyan a mottók túlnyomó többsége bibliai idézet, és ezek ráadásul sűrűn ismétlődnek, megjelenésük mégis ugyanazt a képet erősíti, amelyet már az üdvözlőversek is kirajzolnak.

Új kezdet az eperjesi iskolában

A héber nyelv wittenbergi kultuszától bizonyára nem függetlenül egy hazai gimnáziumban, Eperjesen is új lendületet kapott a *trilingua sacra* tanulmányozása. Az ezzel kapcsolatos adatok annál érdekesebbek, hogy ez a fordulat még jóval az eperjesi iskola főiskolává fejlesztése előtt (1667) megtörtént. Az öröndetes változás egyértelműen Isaacus Zabanius (1632–1707)²⁷ személyéhez fűződik, aki ugyancsak a wittenbergi egyetem neveltje volt. Nemcsak arról értesülünk, hogy a héber nyelvórák újra beépültek a tanrendbe, hanem Zabanius egyrészt ideológiát is gyártott ezek igazolására, másrészt ötletes médiakampányt indított népszerűsítésük érdekében. Zabaniusnak a *Lycevm Eperiense dramaticvm* című, 1661-es latin iskoladramájában az iskolai tantárgyak klasszikus vers- és strófaformákban mutatkoznak be sorban, ezen belül a szent nyelvek héberül és görögül. A betűkészlet hiánya miatt a héber szöveg helye a nyomtatványban sajnos ki van hagyva (a szereplők számára kézzel írhatták be a versezetet), itt csupán a görög nyelv dicsőítése maradt fent.²⁸ Egy 1665-ös másik latin iskoladramájában (egy Peruban játszódó fikcióban) pedig ókori

²⁶ JUHÁSZ 2013; 2021b. A héber versszerző, Stephan Pilarik nevéhez például három héber albumbejegyzés is fűződik: IAA 754, 2704, 6244.

²⁷ RMSZ I: 911.

²⁸ RMNY 4: 2976.

bölcsek győzködik a világjáró Magellánt sok más iskolai tantárgy között a héber nyelv fontosságáról.²⁹

Az eperjesi kezdeményezés nem maradt követők nélkül. Egy 1673-es lőcsei latin iskoladrámában a Krisztust alakító diák héber nyelvű prológussal vezeti be a darabot. Ennek szövege sajnos – az eperjesi költeményhez hasonlóan – szintén nem maradt ránk, csak a színlap és a szereposztás.³⁰

A hazatért emigránsok érdeme

Az 1671-ben kezdődött szisztematikus vallásüldözés (az ún. gyászévtized) jelentős emigrációs hullámot indított el Magyarországról elsősorban északnyugati irányba (a német tartományokba, Sziléziába és Lengyelországba). A hazai evangélikus teológusok többsége döntött a kivándorlás mellett. Az emigránsok frekventált úti céljai közé tartoztak az egyetemi és iskolavárosok is, ahol diákkorukban kiépített kapcsolatrendszerükre támaszkodhattak, magántanításból tarthatták el magukat, néhány ösztöndíj is megpályázható volt, és egyéb elfoglaltság híján tanulmányaikat is folytathatták. Többen ekkor pótolták be korábban elmaradt magiszteri fokozatszerzésüket is. A kényszerből erényt kovácsolva pezsdült fel a magyarországi diákok közösségi élete az egyetemeken az 1670-es években. Az alkalmi nyomtatványok a korábbi évtizedekhez képest jelentősen megszaporoedtak, és ezekben újra találunk héber költeményeket.³¹

Ebben a közegben szocializálóedtak azok a személyek, akik az emigrációból hazatérve az 1680-as évektől kezdve – a reformátorok eredeti elvárása szerint – rendszerszerűen állították helyre a héberoktatást a középiskolai tantervekben.³² Közéjük tartozott Johannes Fridelius (1638–1719),³³ a soproni gimnázium igazgatója (1684–1712) és az ifjabb Johannes Burius (1667–1712), 1697-től besztecebányai rektor, Bél Mátyás (1684–1749) tanára és példaképe.³⁴

A 18. század elejétől kezdve pedig Bél Mátyás pietista ihletésű pedagógiai reformja vált meghatározóvá a hazai evangélikus oktatásban. Bél, aki mellesleg produktív

²⁹ RMNY 4: 3229.

³⁰ RMNY 5: 3907. Az 1660-as pozsonyi tantervtervezet, mely a héberoktatást is tartalmazza, valószínűleg nem ment át a gyakorlatba: MARKUSOVSKY 1896, 56–58. o.

³¹ RMK III: 2925, 2932, 6703, 7743; VD17 125:039443B.

³² Lásd például az 1694-es pozsonyi tantervet: MARKUSOVSKY 1896, 118. o.

³³ MÜLLNER 1857, 64–65. o.; RMSZ 1: 262; vö. RMNY 4: 3015.

³⁴ MARKUSOVSKY 1896, 130. o.; ROSENAUER 1876, 83–90. o.

bibliafordító és nemzetközileg jegyzett hebraista is volt,³⁵ természetesnek tekintette a *trilingua sacra* iskolai szerepét.³⁶ 1708-tól a beszercebányai, majd 1714-től a pozsonyi iskolát reformálta meg, és módszereit azonnal követték Győrött, majd az artikuláris helyekre visszaszorított falusi gimnáziumokban (Nagyvázsony, Vadosfa, Nemescsó, Felpéc). Ugyan az új pietista tanterv hangsúlyos elemei az anyanyelvek művelése és a reáliák oktatása voltak, de ezek mellett bőven nyílt tér a Biblia, illetve a szent nyelvek tanulmányozására is. Ugyanezt a mintát követték majd az új iskola-típusban, a líceumban is a 18. század utolsó harmadától kezdve.

Jellemző adatok, hogy egy megkésett wittenbergi héber üdvözlővers éppen a beszercebányai Bél-tanítvány, Samuel Hruskovics (1694–1748, később püspök) tollán született 1718-ban,³⁷ és ugyancsak két Bél-tanítvány szerzett hebraisztikai tárgyú disszertációval magiszteri fokozatot: Johann Gottfried Oertel (1695–1757) Wittenbergben 1719-ben³⁸ és Johannes Tomka-Szászky (1692–1762) Jénában 1721-ben.³⁹

Bibliográfia

Rövidítések

ELEM = CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. I/1–III/1. köt. MEDiT, Budapest, 2014–2022.

IAA = LATZKOVITS Miklós et al.: *Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA)*. SZTE, Szeged, 2003–2024. <https://doi.org/10.14232/iaa>

LVM = *Luther válogatott művei*. 2–9. köt. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther, Budapest, 2011–2024.

RMNY = *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–5. köt. 1473–1685. Szerk. BORSA Gedeon et al. Akadémiai, Budapest, 1971–2023.

RMK I–III = SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*. I–III. köt. MTA, Budapest, 1879–1898. *Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások*. BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Irma. 1–5. OSzK, Budapest, 1990–1996.

³⁵ KOMLÓSSY 2010.

³⁶ MARKUSOVSKY 1896, 165–171. o.

³⁷ RMK III/18: 275; VD18 10237739; ZSENGELLÉR 2023a, 14. o. Hruskovics albumába ezenkívül tizenegy héber idézet jegyeztek be: IAA 14163, 14171, 14193–14194, 14208, 14214, 14216–14218, 14222, 14227. Hruskovics nevét 1711-ben írta be Bél a beszercebányai iskolai anyakönyvbe.

³⁸ RMK III/18: 1193; VD18 14814935. Oertel kezétől ezenkívül hat héber albumbejegyzés is származik: IAA 9237, 9774, 12691, 13446, 14217, 15384. Oertel nevét 1712-ben írta be Bél a beszercebányai iskolai anyakönyvbe.

³⁹ RMK III/18: 1705; VD18 11649739. Tomka-Szászky nevét 1717-ben írta be Bél a pozsonyi iskolai anyakönyvbe.

- RMK III/18 = *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai*. Szerk. DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária. 1–2. köt. OSZK, Budapest, 2005.
- RMSZ I = Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők*. I. köt. *A kezdetektől 1700-ig*. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. OSZK, Budapest, 2008.
- VD17 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*. *Online-Datenbank*. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1996–2024. www.vd17.de.
- VD18 = *Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts*. *Online-Datenbank*. Niedersächsische Landesbibliothek, Göttingen, 2017–2024. www.vd18.de.
- WA.TR = LUTHER, Martin: *Werke*. *Kritische Gesamtausgabe*. *Tischreden*. 1–6. köt. Böhlau, Weimar, 1912–1921.

Szakirodalom

- BREZNYIK János: *A selmebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I–II. köt. Joerges, Selmebánya, 1883.
- CSEPREGI Zoltán: Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540–1610. A wittenbergi ordinációs anyakönyvek vizsgálata alapján. In: Peter Kónya – Annamária Kónyová (szerk.): *Od reformácie po založenie cirkvi. K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí = A reformációtól egyházalapításig. A Szepesváraljai Zsinat 400. évfordulójára*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2015. 97–129. o.
- JUHÁSZ Szandra: Héber nyelvű bejegyzések a 16–18. századi album amicorumokban. In: Tompa Zsófia (szerk.): *Filológia és irodalom*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2013. 137–164. o.
- JUHÁSZ Szandra: A héber nyelvű carmina gratulatoria kulturális sajátosságai. In: Kovács Janka et al. (szerk.): *Közvetítők és közvetítés. Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*. Reciti Kiadó, Budapest, 2021a. 93–117. o. (Reciti Konferenciakötetek 12.)
- JUHÁSZ Szandra: Dialógusok a héber nyelvű album amicorum és a carmina gratulatoria szövegek kapcsán. In: Farmati Anna – Gábor Csilla (szerk.): *A dialógus formái a magyar régiségben*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2021b. 477–488. o. (Egyetemi Füzetek 45.)
- JUHÁSZ Szandra: A héber nyelvű carmina gratulatoria szerzőinek, címzettjeinek relációi. In: KOLTAI–ZSENGELLÉR 2023, 63–93. o.
- KOLTAI Kornélia – ZSENGELLÉR József (szerk.): *שיר פשוט ומחולק = Héber üdvözlőversek és a peregrináció*. Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023. (Studia Hebraica Hungarica 9.)
- KOMLÓSSY Gyöngyi: *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*. Universitas, Budapest, 2010. (Historia Litteraria 27.)
- MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Wigand, Pozsony, 1896.
- MÜLLNER, Matthias: *Geschichte des evangelischen Gymnasiums zu Oedenburg nebst den Denkwürdigkeiten der evangelischen Gemeinde daselbst*. Seyring & Hennicke, Oedenburg, 1857.

PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció négyszázados jubileumára.* Piri és Székely, Sopron, 1917.

ROSENAUER Károly: *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története.* Mahold, Besztercebánya, 1876.

ZSENGELLÉR József: *Carminae gratulatoriae hebraicae – Héber üdvözlő versek a 17. századból.* In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet prof. dr. Schweitzer József tiszteletére 90. születésnapja alkalmából.* Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 341–352. o. (Studia Hebraica Hungarica 2.)

ZSENGELLÉR, József: *The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism.* In: György Kurucz (szerk.): *Protestantism, Knowledge, and the World of Science.* L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2017. 63–76. o.

ZSENGELLÉR József: *Bevezető: A 17. századi magyar peregrinusok héber köszöntőversei – projektzáró értékelés.* In: KOLTAI–ZSENGELLÉR 2023a, 5–29. o.

ZSENGELLÉR József: *Miért éppen a 17. század?* In: KOLTAI–ZSENGELLÉR 2023b, 31–48. o.